

Azizbek MUMINOV,
O‘zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: amuminov337@gmail.com

Toshkent davlat texnika universiteti professori, t.f.d R.Xoliqova taqrizi asosida

ROSSIYA IMPERIYASINING XORLIJY ILMIY EKSPEDITSİYALAR USTIDAN NAZORAT MEKANIZMLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgan Turkiston hududida xorijiy ilmiy ekspeditsiyalar faoliyati ustidan o‘rnatilgan nazorat tizimi tahlil qilinadi. Tadqiqot imperiya boshqaruv tizimi, harbiy-ma‘muriy institutlar, diplomatik idoralar hamda ilmiy tashkilotlar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni ochib beradi. Maqolada Rossiya imperiyasining xavfsizlik manfaatlarini bilan ilmiy almashinuv ehtiyoji o‘rtasida muvozanat saqlashga intilgani, nazorat tizimi xorijiy tadqiqotlarning geografiyasi, mavzu doirasi va natijalariga ta‘sir ko‘rsatgani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Rossiya imperiyasi, Turkiston general-gubernatorligi, xorijiy ilmiy ekspeditsiyalar, nazorat mexanizmlari, ruxsatnoma tizimi, harbiy kuzatuv, Imperator Rossiya Geografiya jamiyati, Katta o‘yin, imperiyaviy bilim, mobilitet nazorati.

МЕХАНИЗМЫ КОНТРОЛЯ НАД ИНОСТРАННЫМИ НАУЧНЫМИ ЭКСПЕДИЦИЯМИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Аннотация

В статье анализируется система контроля над деятельностью иностранных научных экспедиций в Туркестане во второй половине XIX – начале XX вв., в период его нахождения в составе Российской империи. Рассматриваются институциональные механизмы взаимодействия между Министерством иностранных дел, Военным министерством, администрацией Туркестанского генерал-губернаторства и Императорским Русским географическим обществом.

Ключевые слова: Российская империя, Туркестанское генерал-губернаторство, иностранные научные экспедиции, механизмы контроля, разрешительная система, военное наблюдение, Императорское Русское географическое общество, Большая игра, имперское знание, контроль мобильности.

MECHANISMS OF CONTROL OVER FOREIGN SCIENTIFIC EXPEDITIONS IN THE RUSSIAN EMPIRE

Annotation

This article examines the system of control imposed on foreign scientific expeditions in Turkestan during the late nineteenth and early twentieth centuries, when the region formed part of the Russian Empire. It analyzes the institutional interaction between the Ministry of Foreign Affairs, the War Ministry, the administration of the Turkestan Governor-Generalship, and the Imperial Russian Geographical Society. Particular attention is paid to the procedures for granting travel permits, approving routes, providing escorts, and monitoring correspondence, maps, and research materials.

Key words: Russian Empire, Turkestan Governor-Generalship, foreign scientific expeditions, control mechanisms, permit system, military surveillance, Imperial Russian Geographical Society, Great Game, imperial knowledge, mobility governance.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida Markaziy Osiyoda ilmiy tadqiqotlarning misli ko‘rilmagan darajada kuchayishi bilan ajralib turdi. Mintaqaning Rossiya imperiyasining tarkibiga qo‘shilishi Turkistonni imperiyaviy bilimlarni ishlab chiqarish maydoniga aylantirdi. Geografik, arxeologik, etnografik, geologik va botanika ilmiy ekspeditsiyalari nafaqat ilmiy tadqiqotlarning, balki imperiyaviy boshqaruvning ham asosiy vositasiga aylandi.

Shu nuqtai nazardan, xorijiy ilmiy ekspeditsiyalarning - Britaniya, Fransiya, Germaniya, Amerika, Shvetsiya va boshqalarning o‘lkaga tashrifi imperiya ma‘muriyati uchun ham imkoniyat, ham qiyinchilik tug‘dirdi. Bir tomondan, Rossiya hukumati ilmiy almashinuvning qiymatini va xalqaro tadqiqotlar bilan bog‘liq obro‘ni tan oldi. Boshqa tomondan, ular xorijiy sayohatchilarni “Katta o‘yin”, deb nomlanuvchi geosiyosiy kurashda potentsial razvedka agentlari, siyosiy kuzatuvchilar yoki raqobatchilar sifatida qabul qilishdi. Natijada, xorijiy ekspeditsiyalar ustidan nazoratning ma‘muriy, huquqiy, institutsional va norasmiy mexanizmlarining murakkab tizimi paydo bo‘ldi.

Bu maqolaning maqsadi ushbu nazorat mexanizmlarini imperiyaviy bilimlar, mustamlakachilik boshqaruvi va Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi

xavfsizlik siyosatining kengroq doirasida tahlil qilishdir. Tadqiqot 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilganidan boshlab 1917-yilda imperiyaning qulashigacha bo‘lgan davrga qaratilgan.

Asosiy tadqiqot savollari:

Rossiya imperiyasida xorijiy ilmiy faoliyatni qanday institutsional tuzilmalar tartibga solgan?

Harbiy, ma‘muriy va ilmiy organlar xorijiy ekspeditsiyalarni monitoring qilishni qanday muvofiqlashtirgan?

Turkistonga kirish huquqini berish yoki rad etish uchun qanday huquqiy va protseduraviy mexanizmlardan foydalanilgan?

Imperiya xavfsizligi bilan bog‘liq muammolar ilmiy landshaftni qanday shakllantirdi?

Ushbu nazorat mexanizmlarining Markaziy Osiyo haqidagi bilimlarni ishlab chiqarishga ta‘siri qanday bo‘lgan?

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoda olib borgan siyosati bo‘yicha tadqiqot olib borganlardan biri Aleksandr Morrison bo‘lib, u Markaziy Osiyodagi Rossiya hukmronligining ma‘muriy va harbiy tuzilmalarini hamda boshqaruv va axborot to‘plash o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qiladi [1]. Morrison bilim nazorat uchun zarur shart ekanligini va ilmiy

muassasalar mustamlakachilik apparatiga integratsiya qilinganligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, Daniel Brower esa Turkistondagi rus ilmiy faoliyati kengroq sivilizatsiya va ma'muriy missiyaning bir qismi sifatida qanday faoliyat yuritganini ko'rsatadi [2]. U imperiya hokimiyatini mustahkamlashda statistik qo'mitalar, xaritalash loyihalari va etnografik tadqiqotlarning rolini ta'kidlaydi.

Ilmiy tadqiqotlarning harbiy jihati Seymur Bekkerning asarlarida tahlil qilinadi, u Rossiyaning Markaziy Osiyoga kengayishidagi harbiy-ilmiy bog'liqlikni o'rganadi [4]. Bekker geografik tadqiqotlar razvedka va strategik rejalashtirishdan ajralmas ekanligini ta'kidlaydi. Katta o'yinning geosiyosiy kontekstini Peter Hopkirk o'rgangan, uning ishi, uslubi ko'proq hikoya qilish bo'lsa-da, Rossiya rasmiylarining xorijiy sayohatchilarga qanday munosabatda bo'lganligi haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etadi [5]. Rossiya imperiyasida xorijiy sayohatlarning huquqiy va ma'muriy tartibga solinishi Jon Slokum tomonidan o'rganilgan, u nozik mintaqalarga kirish uchun chet elliklar uchun maxsus ruxsatnomalar, sayohat yo'nalishlari va kuzatuvchilar talab qilinishini ta'kidlaydi [6].

Bundan tashqari, Mark Bassin rus geografik tafakkurining mafkuraviy va hududiy jihatlarini tahlil qiladi, xaritalash va ilmiy tadqiqotlar imperiya suvereniteti bilan qanday bog'liqligini ko'rsatadi [7]. Turkiston general-gubernatorligining tuzilishi va uning harakatchanlik ustidan nazorati Adeb Xolid tomonidan batafsil bayon etilgan bo'lib, u kuzatuv, pasport tizimlari va harbiy nazoratning muhimligini ta'kidlaydi [8].

Sven Xedin, Pol Pello, Rafael Pampelli va Aurel Shtayn kabi yirik xorijiy tadqiqotchilarning faoliyati ularning sayohatlari haqidagi ma'lumotlarda va ikkinchi darajali adabiyotlarda yaxshi hujjatlashtirilgan. Ushbu manbalarda sayohatga ruxsat olish uchun zarur bo'lgan byurokratik protseduralar, jumladan, Tashqi ishlar vazirligi, Harbiy vazirligi va mahalliy hokimiyat organlari bilan muzokaralar ochib berilgan.

Ko'plab ilmiy nashrlarga qaramay, xorijiy ilmiy ekspeditsiyalar ustidan nazorat mexanizmlarining tizimli tahlili hali ham yetarlicha o'rganilmagan. Ushbu maqola ma'muriy, institutsional va geosiyosiy nuqtai nazarlarni sintez qilish orqali bu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda tarixiy-institutsional yondashuv asos qilib olinib, u mustamlakachilik davrida shakllangan bilimlar tizimi hamda harakatlanishni nazorat qilish mexanizmlarini o'rganish bilan birgalikda qo'llanadi.

Tadqiqotda quyidagi tahlil usullaridan foydalanilgan:

Institutsional tahlil - vazirliklar, harbiy organlar va ilmiy jamiyatlarning rolini o'rganish.

Nazoratchi tahlil - sayohat ruxsatnomalarini olishning huquqiy tartiblarini o'rganish.

Qiyosiy tahlil - Rossiya va xorijiy ekspeditsiyalarga munosabatni taqqoslash.

Kontekstual tahlil - ilmiy nazoratni Katta o'yinning geosiyosiy doirasiga joylashtirish.

Tahlil va natijalar.

Nazoratning institutsional doirasi

Markaziy Osiyoga kiruvchi xorijiy ilmiy ekspeditsiyalar Rossiya imperiyasi ma'muriyatining quyidagilarni o'z ichiga olgan ko'p qatlamli nazorat tizimiga bo'ysungan:

Tashqi ishlar vazirligi

Harbiy vazirligi

Turkiston general-gubernatorligi

Imperatorlik Rossiya geografiya jamiyati

Tashqi ishlar vazirligi xorijiy so'rovlar uchun dastlabki filtrlovchi organ bo'lib xizmat qildi va diplomatik oqibatlarni baholadi [6]. Harbiy vazirligi esa Pomir va

Yettisuv kabi chegara hududlarida xavfsizlik masalalari va xavf darajalarini baholadi [4]. Turkiston general-gubernatorligi sayohat ruxsatnomalari, marshrutlar, kuzatuvchilar va mahalliy turar joylar ustidan bevosita vakolatlarni amalga oshirdi [1].

Rossiya geografiya jamiyati ilmiy natijalarni baholashni amalga oshirdi va taklif qilingan ekspeditsiyaning qonuniy ilmiy maqsadlari bor-yo'qligini aniqlash bilan shug'ullandi [3].

Huquqiy va protseduraviy mexanizmlar

Xorijiy tadqiqotchilar quyidagilarni olishlari shart edi:

Diplomatik viza

Turkistonga kirish uchun maxsus ruxsatnoma

Yo'nalishni tasdiqlash

Muhim (yoki xavfsizlik talab etiladigan) hududlarda mahalliy kuzatuvchilar hamrohligi

Ruxsatsiz sayohat hibsga olinishi yoki chiqarib yuborilishiga olib kelishi mumkin edi [6]. Ba'zi mintaqalar, ayniqsa Pomir va Britaniya Hindistoni yaqinidagi hududlar strategik cheklangan zonalar sifatida tasniflangan [5]. Shubhasiz, xorijliklarga bunday hududlarga kirishga ruxsat etilmagan.

Kuzatuv va razvedka monitoringi

Xorijiy ekspeditsiyalarga ko'pincha rasmiylarga hisobot beradigan harbiy ofitserlar yoki mahalliy gidlar hamrohlik qilgan. Ularning faoliyati quyidagilar orqali kuzatilgan:

Yo'nalish o'zgarishlari haqida majburiy hisobot berish

Xaritalar va asboblarni tekshirish

Yozishmalar va fotosuratlarini nazorat qilish

Bunday choralar ilmiy ekspeditsiyalar razvedka missiyalari sifatida xizmat qilishi mumkinligi haqidagi xavotirlarni aks ettiradi [4].

Ilmiy hamkorlik nazorat strategiyasi sifatida

Rossiya hukumati shuningdek, koopatsiyadan nazorat mexanizmi sifatida foydalangan (hokimiyat yoki hukmron tizim tomonidan mustaqil bo'lishi mumkin bo'lgan shaxslar, guruhlar yoki institutlarni o'z manfaatiga moslab tizim ichiga jalb qilish va shu orqali ularning faoliyatini nazorat ostiga olish jarayonidir. Sodaroq aytganda, qarshilik ko'rsatishi yoki mustaqil harakat qilishi mumkin bo'lgan kuchlarni tizimga qo'shib, ularni hamkor va qaram holatga keltirish ko-optatsiya deyiladi). Xorijiy tadqiqotchilarni Rossiya ilmiy tarmoqlariga – Geografiya Jamiyati yoki mahalliy muzeylar orqali – integratsiya qilish orqali ular o'zlarining topilmalaridan foyda ko'rish bilan birga nazoratni ta'minladilar [3].

Xorijiy ekspeditsiyalarga differensial munosabat

Barcha xorijiy tadqiqotchilarga ham bir xil munosabatda bo'linmadi. Nazorat darajasi quyidagilarga bog'liq edi:

Millat (Britaniyalik sayohatchilar qattiqroq tekshiruvdan o'tkazildi)

Sayohat mintaqasi (chegara zonalarini qattiq nazorat ostida edi)

Ilmiy intizom (arxeologik ekspeditsiyalar harbiy-geografik ekspeditsiyalarga qaraganda kamroq cheklolarga duch keldi)

Bu tanlov asosidagi yondashuv ilmiy tartibga solishning asosidagi geosiyosiy mantiqni ochib beradi [5].

Bilim ishlab chiqarishga ta'siri

Nazorat mexanizmlari bir nechta oqibatlariga olib keldi:

Muayyan mintaqalarga kirishning kechikishi yoki cheklanganligi

Xorijiy olimlarning Rossiya logistika tizimiga qaram bo'lib qolishi

Tadqiqot yo'nalishlarining nisbatan kamroq "sezgir" mavzularga qaratilishi

Rossiya ilmiy muassasalariga foyda keltiruvchi assimetrik bilim oqimlarining shakllanishi

Shu bilan birga, tizim xorijiy tadqiqotlarga to'liq to'sqinlik qilmadi, bu xavfsizlik va ilmiy obro' o'rtasidagi muvozanatni namoyish etdi [2].

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalaridan chiqarilgan xulosalar:

Rossiya imperiyasida xorijiy ilmiy ekspeditsiyalarni nazorat qilish diplomatik, harbiy, ma'muriy va ilmiy organlarni o'z ichiga olgan muvofiqlashtirilgan tizim orqali institutsionalizatsiya qilindi.

Nazoratning asosiy sababi geosiyosiy xavfsizlik edi, ayniqsa, Katta o'yin sharoitida.

Huquqiy protseduralar, sayohat ruxsatnomalari, kuzatuv va kuzatuv tartibga solishning asosiy mexanizmlarini tashkil etdi.

Imperatorlik Rossiya Geografiya Jamiyati ham ilmiy, ham nazorat instituti sifatida ikki tomonlama rol o'ynadi.

Tizim cheklovni tanlab hamkorlik bilan birlashtirdi, bu imperiyaga siyosiy nazoratni saqlab qolish bilan birga xorijiy tadqiqotlardan foyda olishga imkon berdi.

Bu mexanizmlar Markaziy Osiyoda ilmiy bilimlar geografiyasini shakllantirdi va imperiya hokimiyatini mustahkamladi.

Keyingi tadqiqotlar uchun takliflar:

Alohida ekspeditsiyalar uchun maxsus ruxsatnoma holatlarini arxiv hujjatlari asosida o'rganish;

Britaniya Hindistonining rus sayohatchilarini nazorat qilish mexanizmlari bilan qiyosiy tahlil qilish;

Xorijiy tadqiqotlar uchun ruxsat etilgan va cheklangan zonalarning raqamli xaritasini tuzish;

Mahalliy vositachilarni (gidlar, tarjimonlar) kuzatuv agentlari sifatida o'rganish.

ADABIYOTLAR

1. Morrison A. S. Russian Rule in Samarkand 1868–1910: A Comparison with British India. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – 364 p.
2. Brower D. Turkestan and the Fate of the Russian Empire. – London: Routledge, 2003. – 256 p.
3. Knight N. Grigorev in Orenburg, 1851–1862: Russian Orientalism in the Service of Empire? – Slavic Review. 2000. Vol. 59. No. 1. – P. 74–100.
4. Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968. – 356 p.
5. Hopkirk P. The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia. – London: John Murray, 1990. – 562 p.
6. Slocum J. W. Who, and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of "Aliens" in Imperial Russia. – Russian Review. 1998. Vol. 57. No. 2. – P. 173–190.
7. Bassin M. Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 337 p.
8. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 336 p.
9. Hedin S. Through Asia. – London: Methuen, 1899. 2 vols.
10. Pelliot P. Mission archéologique dans l'Asie centrale. – Paris: Imprimerie Nationale, 1920.
11. Pumpelly R. Explorations in Turkestan. – Washington: Carnegie Institution, 1905. – 324 p.
12. Bartold V. V. Turkestan Down to the Mongol Invasion. – London: Luzac, 1928. – 596 p.
13. Breyfogle N. B. Heretics and Colonizers: Forging Russia's Empire in the South Caucasus. – Ithaca: Cornell University Press, 2005.
14. Sunderland W. Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe. – Ithaca: Cornell University Press, 2004.
15. Etkind A. Internal Colonization: Russia's Imperial Experience. – Cambridge: Polity Press, 2011.